

Рецензії

LXXV

Редакція журналу “Слово і Час” щиро здоровить свого постійного автора й доброго друга Юрія Кочубея із 75-річчям та 50-річчям творчої праці. Зичимо йому плідних здобутків у науковій роботі на теренах вивчення й популяризації літературно-мистецьких явищ арабського світу, розвою інформації про караїмські та кримськотатарські традиції, подальшого налагодження зв'язків України з Близьким Сходом і, зокрема, з арабсько-мусульманською культурою, сприянні відродження сходознавства в Україні та на перекладацькій ниві.

Нехай швидкоплинний час буде щедрим до Вас, шановний Юрію Миколайовичу, на нові творчі знахідки, добре здоров'я, цікаві ідеї та успішну їх реалізацію!

Щедрої Вам долі!

ПОСТКОЛОНІАЛЬНИЙ АНАЛІЗ – “ПРАВДИВЕ ДЗЕРКАЛЬЦЕ”

Ева М.Томпсон. Трубадури Імперії: Російська література і колоніалізм / Пер. з англ. М.Корчинської. – К.: В-во Соломії Павличко “Основи”, 2006. – 368 с.

Недаремно В.І.Ленін назвав Льва Толстого “дзеркалом російської революції” – справді, знамениті художні полотна письменника-мислителя, особливо останнього періоду, як і його дидактично-духовні твори, при вдумливому читанні відкривали мало видимі на поверхні ознаки системної

кризи, що охопила російську державу і все суспільство на початку нового, ХХ століття. Їх можна було побачити тільки в дещо іншому ракурсі, який створює погляд у дзеркало.

Таким новим “дзеркальцем”, яке дозволило в іншому світлі побачити пов'язані з експансією західних держав на Схід історичні події і їх відбиття в західній художній літературі, стали постколоніальні студії, славу й поширення яким принесла ревеляційна для свого часу книжка американського вченого палестинського походження Едварда В.Саїда (1935–2003) “Орієнталізм” (1979). Її поява викликала бурхливий розвиток досліджень історії, характеру взаємин країн Сходу із західним

світом і “орієнталістського” дискурсу, який сформував викривлені уявлення західних громадян про арабів, іслам, історію та сучасне життя народів Сходу¹. Вона перекладена багатьма мовами світу, а 2001 р. у видавництві С.Павличко “Основи” вийшов її український переклад. На жаль, він не зустрів належної уваги з боку українських дослідників-гуманітаріїв.

Минулого року видав-ництво “Основи” збагатило наш культурний простір ще однією книжкою, цього разу теж американського автора – Еви М.Томпсон “Трубадури Імперії: Російська література і колоніалізм”.

Видання складається зі вступу, семи розділів, передмови Т.Дзядевич “Дистанціюючись від імперії”, а також списку вибраної літератури та предметного покажчика (по суті, предметно-іменного).

Автор передмови подає біографічні дані про авторку книжки, лапідарно, але посуточно

¹ Нашу думку щодо книжки Едварда В.Саїда і значення постколоніальних студій див.: Кочубей Ю. Едвард В.Саїд (1935–2003): гуманізм проти “орієнталізму” // *Східний світ*. – 2004. – №2. – С. 39-44.

розкриває основні теми дослідження, наголошуючи на тих або тих моментах. Не можна не погодитися з її зауваженням, “що сучасному українцеві дуже важко уявити себе поза російським контекстом”. І далі: “Так чи інакше, але Росія присутня у щоденній свідомості не лише пересічного українця, а й сучасної української інтелектуальної еліти” (6). Відразу зауважимо, що знайомство з книжкою Еви М.Томпсон примусить якщо не пересічного українця, то інтелектуала внести певні корективи, якщо це можливо, у свою “засовковану” свідомість і по-іншому поглянути на російський саморепрезентативний дискурс.

Авторський вступ під назвою “Націоналізм, колоніалізм, національна ідентичність” має теоретичний характер. У ньому Ева М.Томпсон уточнює термінологію, якою має намір послуговуватися, зазначаючи, що існує “захисний” націоналізм поневоленних і “агресивний” націоналізм поневолювачів, “спрямований на експорт власної національної ідентичності та завоювання земель, на яких живуть Інші” (19). До того ж, зазначає вона, російський “є водночас агресивним і захисним”, бо, коли Росія прагне колонізувати сусідні землі, сама вона відчуває тиск розвиненішого Заходу. Об’єктами російського колоніалізму, на її думку, були не лише території Середньої Азії та Центральної і Східної Європи, а й Сибіру, Кавказу та Далекого Сходу”. Неоднозначно при цьому вказує, що російська література брала участь у впровадженні на завойованих територіях “нарративу російської присутності”, витісняючи з цих територій їхню власну історію та письменство”. Вона доводить законність націоналізму як захисної протидії колонізаторським зазіханням сильних держав і критикує тих західних учених, котрі скептично, а то й вороже розглядають це поняття. Не залишає без критики й деяку непослідовність у цьому питанні Едварда В.Саїда, до якого в цілому ставиться дуже позитивно (26, 35).

У першому розділі (“Постановка питання”) дослідниця прямо й недвозначно заявляє: “Метою цієї книжки є дослідження масованого впровадження великодержавного статусу Росії в російський культурний дискурс” (39). Зауважує, що Росія не сприймалася на Заході як колоніальна держава: одні пов’язували російський колоніалізм із “докомуністичним минулим”, а інші вважали, “що колонії розташовані далеко від метрополії і що їх завоювання вимагає заморських походів” (39). Далі детально розглядає лінгвістичну неясність із найменуванням російської держави, який

має прямий стосунок до українців та білорусів. Цінно, що вона розтлумачує англомовному читачеві, який колоніалістський “трюк” міститься вже у використанні назв “Русь-Росія-Московія-СРСР”. Використання назви “Russia”, пише вона, “відволікає увагу від колоніальної природи здобуття земель Московією” (41).

Авторка констатує, що колишні радянські колонії з різних причин на противагу колишнім колоніям Заходу в основному мовчать і тому програють, бо “їх надалі сприймають у парадигмі, пов’язаній з Росією, радше як об’єкти російського сприйняття, ніж як суб’єкти зі своєю власною історією, позицією та інтересами” (52). Вона наголошує: Росія досягла великих успіхів у тому, “що російське агресивне самоствердження стає майже невидимим. Лише той факт, що у західних університетах практично відсутній дискурс про російський імперіалізм, навіть у постколоніальні часи, свідчить про ступінь успіху в риторичі, якого досягла Росія” (53). І далі: “Привабливі герої Толстого і Достоєвського, Пушкіна і Лермонтова, Тургенєва і Чехова, Солженіцина і Рібакова є частиною російського колоніального проекту” (60).

Книжка побудована на базі попередніх праць Еви М.Томпсон, і тому вона змушена повторювати деякі думки й висновки, що, можливо, і добре, зважаючи на обмежену обізнаність західного читача з реаліями Східної Європи. Наприклад, ось так вона оцінює роль російської літератури у створенні викривленого образу Росії-СРСР: “Починаючи від “Кавказького бранця” Олександра Пушкіна (1822) та “Севастопольських оповідань” Льва Толстого (1855–1856) і закінчуючи повістями “Далеко від Москви” (1948) і “Вгамування спраги” (“Утоление жажды”) Юрія Трифонова (1963), російська культура переконувала російські маси та західні еліти в тому, що Москва на законних підставах управляє територіями від Бреста до Владивостока та від Карелії до Чечні. Русифіковані місцеві еліти, російські колоніальні поселенці, радянські спортивні команди та армійські хори представляли перед іноземцями однорідний російський народ” (85). А перший куплет “Гімну Радянського Союзу” взагалі назвала “класичним зразком “винаходу традиції”, бо кожне слово несе ідеологічне, спрямоване в один бік навантаження. Вона доводить, що “у 90-х роках імперія почала остаточно руйнуватися, але остаточно не зникла” (90).

У наступних розділах, поданих, можна сказати, хронологічно, авторка на

конкретному матеріалі показує роль літератури й самих письменників у створенні і зміцненні Російської імперії. Тож у розділі “Народження імперії”, вказуючи на роль у цьому процесі історіографа М.Карамзіна, авторка зосередилася на творчості О.Пушкіна і М.Лермонтова. Тут важливу роль відіграє підрозділ “Кавказький нарратив”, в якому виноситься досить жорстокий присуд О.Пушкіну: “Від своєї ранньої поеми “Кавказький бранець” до зрілої “Подорожі до Арзрума під час походу 1829 р.” Пушкін творив образ мовчазного та інтелектуально недорозвинутого Кавказу, нерозсудливо хороброго в його позбавленій сенсу боротьбі і дозрілого до правління Росії” (108). Особливо докладно аналізує вона “Подорож до Арзрума”: “перо переможця описує звичаї та манери мовчазних підкорених тубільців” (111). І як висновок: “З усіх знаменитих російських поетів Пушкін був, мабуть, найбільшим шовіністом” (117). Крім того, авторка демонструє глибоке розуміння російської “хвороби”, звертаючись до сучасності: “Тексти, подібні до “Подорожі ...” Пушкіна зробили свій внесок у формування такої ж байдужості і ворожої зверхності, з якими росіяни в пострадянський період ставилися до смаглявого населення південних регіонів колишнього СРСР, котрі прибували до Москви. ...Підстави для такого сприймання були закладені зображенням “тубільців” у російській романтичній літературі” (116).

Ева М.Томпсон цілком слушно звертається до порівняння дискурсу російських авторів з дискурсом авторів західних. Наприклад, вона пише, що пушкінські твори, які осуджують тубільців, “докорінно відрізняються від поліфонічних описів чорної Африки у Джозефа Конрада і послідовної критики колоніальних завоювань у творах Джейн Остін” (112).

Досить докладно вона розглядає під обраним нею кутом постколоніального аналізу “Героя нашого часу” М.Лермонтова (1840) і оцінки цього твору російськими критиками, які не змогли побачити в ньому ні колоніальної війни, ні проблем російського імперіалізму. Тут вона робить цікаве спостереження, вказуючи, що винайдення російськими критиками стереотипу “зайвої людини” сприяли виштовхуванню російської колоніальної історії зі сфери літературної критики...” (124). Як позитивний приклад “кавказького нарративу” наводиться повість Л.Толстого “Хаджі-Мурат” (1904), яку було опубліковано тільки після смерті письменника.

Назва підрозділу “Поневолення Польщі у художній літературі” говорить сама за себе.

Тут знову під удар авторки потрапили твори О.Пушкіна “Наклепникам Росії”, “Бородінська річниця” та пролог до “Мідного вершника”. Щодо російських критиків, пише вона, то вони повторювали стереотип В.Белінського про “зайву людину”; це стосується і Добролюбова, і Чернишевського, і радянських критиків, як і критиків радянської школи “формалістів” (135).

У третьому розділі “Консолідуючий підхід: “Війна і мир” як новий основоположний міф російської національної ідентичності” Ева М.Томпсон пропонує подивитися на цей усесвітньо відомий роман класика російської літератури зовсім з іншого, нового для нас, боку. Її прочитання дуже далеке від того, яке ми засвоювали в школі. У романі, вважає вона, консолидовано національний образ Росії, що після перемоги над Наполеоном упевнено посіла місце серед європейських імперій. Силою свого таланту Л.Толстой створив своєрідний міф, привабливий образ своєї країни, її суспільства, її народу. Інші народи, на землях яких відбуваються події, описані в романі — чехи, поляки та інші, — ніби не існують. Він у “Війні і мирі” наклав на історію Центральної та Східної Європи “своє бачення, яке відповідало російській політичній міфології” (170). І це бачення стало, по суті, канонічним як для росіян, так і для решти світу. Як висновок можна взяти такі слова Еви М.Томпсон: “Роман “Війна і мир” задовольнив попит Росії на імперський епічний твір. Він допоміг по-новому сформулювати головний імперський політичний міф, викликати в уяві образ, який відповідав імперським успіхам, і це зробило дуже складним, якщо не неможливим, літературний опір імперії в межах російського культурного дискурсу” (143). На закінчення розділу вона констатує: “Дуже мало народів змогли в такий спосіб сформулювати свій образ в очах світу” (175).

Розділ “Наратив Середньої Азії в російській літературі”, як показує сама назва, торкається проблем “глухого району” СРСР, про який мало що знали у світі. У ньому авторка розглядає поему М.Гумільова “Туркестанські генерали” (1907) і відомий роман О.Солженіцина “Раковий корпус” (1968), дія якого відбувається в Ташкенті. Часто вона порівнює книжку Солженіцина з романами А.Камю “Сторонній” (1942) та “Чума” (1947), в яких ідеться про Алжир і які стали об’єктом критичного розгляду у книжці Едварда В.Саїда, тоді як “досвід росіян як імперіалістів усе ще приховується концептуальними рамками російської літературної критики XIX століття та словником російської

винятковості” (179). У творі О.Солженіцина середньоазійське місто подається як ніби якесь середньоросійське місто, бо присутності узбеків майже не видно, як не згадано й історію краю, що став жертвою експансіоністської політики російського царизму. “Місцева екзотика слугує декорацією для життя російських експатріантів...” “Раковий корпус”, – заявляє Ева М.Томпсон, – є колоніалістичною повістю у чистому й неприкрашеному вигляді, повістю, яка послаблює процеси формування ідентичності в цій неросійській республіці Середньої Азії (ідеться про Узбекистан. – Ю.К.)” (200). Непомітне висування ним на передній план гуманізму росіян, що фігурують на сторінках роману, нещире, бо він знає реальний стан речей у цьому регіоні. Тож, пише вона: “Із погляду постколоніальної теорії дидактизм Солженіцина лицемірний” (196).

Колоніальній політиці Росії/СРСР у Сибіру присвячено п'ятий розділ. Для підтвердження своїх висновків про колоніальний характер панування росіян у Сибіру й на Далекому Сході авторка аналізує творчість В.Распутіна, В.Астаф'єва, А.Рибакова. Свого часу культового письменника в СРСР В.Распутіна вона прирівнює до І.Глазунова, “художника, котрий майстерно оволодів стратегією художнього зображення, за допомогою якої російська мистецька уява й далі привласнює історію й географію імперії” (209). (Досить згадати його відоме полотно про внесок Росії у світову культуру, де бачимо і Шевченка, і Шота Руставелі, й інших “іногородців”, що мають репрезентувати імперію. – Ю.К.).

Дослідниця зупиняється й на специфічних рисах художньої манери В.Распутіна: сказання, на її думку, сприяє створенню вірогідного нарративу про Сибір і створення враження, що Сибір – це частина етнічної Росії, що росіяни нібито прийшли на незаселену землю. Хоча письменник іноді вказує на таке явище, як “вимирання” малих народів та хижацьке використання для блага Росії природних багатств краю, нівечення озера Байкал, але це позиція росіянина, який глибоко переконаний, що “... Сибір і Росія єдині ... Сибір не може існувати без Росії” (218). Авторка наводить численні приклади з історичного минулого й сучасності, що показують нерівноправне становище місцевих жителів і прибульців із центру Росії.

Твір “Діти Арбату” А.Рибакова в розділах, де йдеться про заслання героя роману до Сибіру, теж виявляє колоніальний дискурс: “Не чути навіть шепоту корінних мешканців:

їх прирекли на цілковите мовчання” (221). Це нагадує Ташкент Солженіцина, зазначає авторка. Навіть засланець Саша вважає тунгусів та евенків дикунами (222-223).

Ева М.Томпсон порівнює твори російських письменників про окраїни з творами західних авторів про колонії явно не на користь росіян, які й нині не позбулися успадкованих від імперії комплексів. Її аргументація цілком доказова.

Цікавий також розділ “Літературознавство та імперія”. У першому підрозділі “Російська ідеологія в радянському літературознавстві: Віктор Шкловський та Дмитро Лихачов” авторка переконливо показує, як непомітно, але послідовно російський націоналістичний, по суті, дискурс став невід'ємною частиною “радянської науки”. Під її пером В.Шкловський виявляється просто фальсифікатором історичних фактів, намагаючись вивищити Росію та підняти її роль у розвитку світової науки й техніки. Що ж до Д.Лихачова, то він на відміну від Шкловського намагався показати не вищість російської культури порівняно із західною, а рівнозначність цих двох культур. За основу для свого аналізу вона бере класичні праці акад. Д.Лихачова “Поетика давньоруської літератури” (1967) і “Гумор у давній Русі” (1976). Докладно розглянувши ці праці й досвід західноєвропейської карнавальної культури, Ева М.Томпсон констатує, що “між літературами Московії та середньовічної Європи була принципова різниця. Література Заходу, сміючись над правилами, щоразу їх підтверджувала, тоді як московська література очорнювала правила і звертала на них увагу тільки для того, щоб посміятися з них” (257). На її думку, “Лихачов, якого підштовхував імперський імпульс, ще раз вербалізував прагнення зрівнятися із Заходом, яке часто виявляли російські еліти” (там само).

Значне місце авторка приділила підрозділові “Як Росія інтерпретувала себе в роки укладення й дії пакту Сталіна-Гітлера”. Тут зібрано значний матеріал про те, як радянські ЗМІ висвітлювали події, пов'язані з радянсько-фінською війною, пактом Молотова-Ріббентропа, поглинання країн Балтії. Вона критикує західних дослідників за те, що вони не розглядали ці “прирошення” радянської території “в категоріях колоніалізму”. Відкидає твердження, що “єдиним чинником і керівним принципом у поведженні з підкореними народами є марксистська ідеологія. Насправді ж головну роль відігравав агресивний націоналізм ...” (262). Наводяться імена численних прозаїків і поетів СРСР, котрі оспівували агресивні дії своєї

країни, особливо (і це природно, бо вона польського походження) її обурює гостра пропагандистська кампанія, розв'язана в СРСР після вересня 1939 р.

У цьому зв'язку Ева М.Томпсон не може оминати й питання про Західну Україну. Вона визнає, що контроль Польщі в міжвоєнні роки над Західною Україною, як і над Західною Білорусією, був “класично колоніалістським” (270), хоча й пом'якшує своє твердження тим, що такий контроль мав “династичну мотивацію”. Але справедливо засуджуючи пакт Молотова-Ріббентропа, вона допускає цілу низку неточностей і застосовує дискурс, який сама засуджувала в попередніх розділах. Відомо, що проблеми стосовно Західної України почалися не 1939 року, а значно раніше, коли, користуючись підтримкою Антанти, відроджена антирадянська Польща досить легко дістала контроль над цими територіями. Не завжди точно вживання виразу “агресія проти Польщі”, “вторгнення у Польщу”, бо на той час, тобто 17 вересня 1939 р., Польська держава як така практично не існувала і якоїсь війни на сході країни, як відомо, не було, а була змова двох злочинних режимів, очолюваних одіозними диктаторами, при цьому думки українців чи білорусів не питали. Дослідниця на основі багатьох фактів викриває русифікаторську політику радянського уряду на землях Західної України та Західної Білорусії.

На подальших сторінках вона засуджує небажання авторів російських підручників з історії розглядати тему української державності і вносити необхідні корективи у свої підручники. Багато сторінок присвячено критиці західних колег за нездатність побачити історію Росії/СРСР у справжньому, об'єктивному світлі, зокрема її поведження з близькими сусідами – балтійськими країнами, Україною, Грузією та ін. “Розвал Радянського Союзу, за всіма ознаками, надалі сприймається як поразка Росії” (305). Сьогодні ми знаємо, що В.Путін назвав цю подію “всесвітньою геополітичною катастрофою”.

Дуже мало Ева М.Томпсон знаходить тих авторів, котрі готові засудити імперіалізм Росії й визнати права інших. А в цілому, пише вона, “на початку XXI століття пострадянська російська література все ще залишається нечуливою до формування зображення Іншого. Інший є або негативним героєм і ворогом Росії, або ж він відсутній і не відіграє жодної ролі на історичній сцені” (305).

Останній розділ, на нашу думку, виглядає у книжці досить штучно. В усякому разі пов'язати гірку долю жінок у Росії з колоніалістською політикою держави авторці переконливо не вдалося. Можна вважати твори Л.Петрушевської, що їх аналізує Ева М.Томпсон, гендерним прочитанням текстів, в яких ідеться про соціальну незахищеність і розпачливе становище “бедних людей” в СРСР, у цьому випадку жінок. Колоніалізм існує тільки в риторичі авторки, а самі твори підтверджують давно відому істину – населення імперії не завжди й не все користується з імперського статусу своєї держави. Повний розпад сімейного життя в оповіданні Л.Петрушевської “Час ніч” (1992), на думку Еви М.Томпсон, “є відображенням розпаду держави, яка розпачувалася зруйнованими життями задля великих військових, політичних і культурних досягнень” (334). Це, безперечно, досить помітна натяжка. Цілком заслужено високо поціновує авторка публіцистику В.Новодворської: “Жоден росіянин до чи після Новодворської не відважився сформулювати так відверто ключову проблему Російської Федерації, а саме: факт, що навіть після розпаду СРСР народи й території, замкнені в Російській Федерації проти їхньої волі, перебувають в ситуації, рівноцінній колоніальномугнобленню” (342).

У цілому книжка читається цікаво й може служити зразком постколоніального дискурсу. Деякі натяжки й неточності в переважній більшості, мабуть, не можна поставити на карб дослідниці. Наприклад, неправильно вжиті поняття “Британське королівство” (ідеться про Об'єднане королівство) чи “Королівство Польське”, бо у згаданий нею період підросійська Польща називалася “Царство Польське” (9). Зовсім незрозуміло, чому Мірзо Улугбек стає “Мірзою Улугбекським” (191), трапляються стилістичні нековирності.

Але попри всі похибки, цю працю слід прочитати всім нашим літературознавцям і літературним критикам, які або працюють у старому позитивістському річищі, або поринули в постмодерний “Вавилон” шкіл і течій, намагаючись наздогнати час (що само по собі похвально). Нам же дуже хотілося, щоб вони не оминули й постколоніальний дискурс та зробили спробу застосувати методи і принципи цього напрямку. Зокрема, прочитали тексти сучасної російської літератури, в яких ідеться про Україну та українців, і дійшли відповідних висновків.

Юрій Кочубей